

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Архімандрит Кирило (Говорун). Українська публічна теологія / Арх. Кирило (Говорун). – К. : Дух і літера, 2017. – 144 с.
2. Камнев С.Н. Эдуард Гиббон о роли христианства в упадке и крушении Западной Римской империи / С.Н. Камнев // Омский научный вестник. – 2010. – № 2. – С. 54–56.
3. Кирилук Ф.М. Скіфо-сарматський міф крізь призму політичної антропології і лінгвокультурології / Ф.М. Кирилук, В.М. Мельник // Гілея. – 2016. – Вип. 112. – С. 270–274.
4. Мельник В.М. Нариси з теорії соціокультурної антропології / В.М. Мельник. – Вінниця : Вінницька міська друкарня, 2015. – 552 с.
5. Мельник В.М. Теоретична конструкція політичної антропології / В.М. Мельник // Гілея. – 2016. – Вип. 113. – С. 348–360.
6. Мельник В.М. Еволюція міжнародно-правового статусу Ватикану: історія, сьогодення, українські акценти / В.М. Мельник. – Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2017. – 192 с.
7. Норвич Дж. История Византии. История Венецианской республики / Дж. Норвич. – М. : АСТ : Астрель, 2011. – 960 с.
8. Петрушенко О.Ф. Сарматський концептуалізм у картографії і літературі / О.Ф. Петрушенко // Анналі юридичної історії. – 2017. – Т. 1. – № 1. – С. 154–159.
9. Риер Я.Г. Правовые различия средневековых европейских городов: истоки и региональные особенности / Я.Г. Риер // Анналі юридичної історії. – 2017. – Т. 1. – № 1. – С. 22–29.
10. Риер Я.Г. К проблеме формирования основ гражданского общества в средневековой Европе / Я.Г. Риер // Наукові засади об'єктивності і суб'єктивності громадянського суспільства : збірник тез і матеріалів доповідей Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 24–25 квітня 2017 року) в рамках «Днів науки філософського факультету – 2017». – К., 2017. – С. 3–8.
11. Сажина В.В. Римское право: взгляды на рецепцию / В.В. Сажина // Анналі юридичної історії. – 2017. – Т. 1. – № 1. – С. 43–46.
12. Смирнов И.Н. Очерк культурной истории южных славян. Развитие духовной жизни / И.Н. Смирнов. – М. : Книжный дом «Либроком», 2011. – 160 с.

УДК 340.115

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ АНТРОПОЛОГО-КОМУНІКАТИВНОГО МЕТОДОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ ДО ПІЗНАННЯ ПРАВА

THE HISTORY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE ANTHROPOLOGICAL AND COMMUNICATIVE METHODOLOGICAL APPROACH TO COGNITION OF LAW

Наставна Г.В.,

аспірант кафедри теорії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У роботі автором проведено ретроспективний аналіз зародження, становлення та розвитку уявлень про антрополого-комунікативний методологічний підхід до пізнання правових явищ. Визначено стан наукового пізнання антрополого-комунікативного методологічного підходу в юридичній науці. Здійснено періодизацію історії зародження та розвитку уявлень про антрополого-комунікативний методологічний підхід, надано характеристику виокремленим періодам.

Ключові слова: методологія, методологія юридичної науки, методологічний підхід, антрополого-комунікативний методологічний підхід, історія становлення та розвитку антрополого-комунікативного методологічного підходу.

В работе автором проведен ретроспективный анализ зарождения, становления и развития представлений об антрополого-коммуникативном методологическом подходе к познанию правовых явлений. Определено состояние научного познания антрополого-коммуникативного методологического подхода в юридической науке. Осуществлена периодизация истории зарождения и развития представлений об антрополого-коммуникативном методологическом подходе, и охарактеризованы выделенные периоды.

Ключевые слова: методология, методология юридической науки, методологический подход, антрополого-коммуникативный методологический подход, история становления и развития антрополого-коммуникативного методологического подхода.

In this work the author conducted a retrospective analysis of the origin, formation and development of ideas about the anthropological and communicative methodological approach to the knowledge of legal phenomena. The state of scientific knowledge of anthropological and communicative methodological approach in legal science is determined. The periodization of the history of origin and development of ideas about the anthropological-communicative methodological approach and the characteristic for the isolated periods was made.

Key words: methodology, methodology of legal science, methodological approach, anthropological and communicative methodological approach, history of formation and development of anthropological and communicative methodological approach.

Постановка проблеми. Актуальність наукової розробки питання генези уявлень про антрополого-комунікативний методологічний підхід до пізнання правових явищ зумовлена:

1) по-перше, функціональним призначенням антрополого-комунікативного методологічного підходу до пізнання правових явищ, що сьогодні закладений в основу формування та розвитку більшості інтегративних підходів до правопізнання, забезпечуючи дослідження правових явищ під кутом сучасних проблем їх становлення, розвитку, функціонування та призначення;

2) по-друге, перспективним характером застосування антрополого-комунікативного методологічного підходу до пізнання правових явищ, що виявляється в його потужному

методологічному потенціалі дослідження правових явищ як складних багатоаспектних елементів правової реальності.

Таким чином, відзначаючи високий рівень актуальності наукової розробки питань генези уявлень про антрополого-комунікативний методологічний підхід до пізнання правових явищ, беручи до уваги значний пізнавальний потенціал вказаного методологічного підходу, в якості мети цієї наукової роботи вважаємо за доцільне провести ретроспективний аналіз зародження, становлення та розвитку уявлень про антрополого-комунікативний методологічний підхід до пізнання правових явищ та здійснити періодизацію історії зародження та розвитку уявлень про антрополого-комунікативний методологічний підхід та надати характеристику виокремленим періодам.

Виклад основного матеріалу. Про необхідність пізнання людської сутності та особливостей її буття як першооснови пізнання інших явищ зазначав ще Геракліт [1, с. 34]. Вказану думку мислитель обґрунтовує сутністю людини, яка здатна пізнавати інші явища реальності, а також такою властивістю розумової діяльності людини, що об'єктивно здійснює пізнання крізь призму власних відчуттів, власних потреб, власного бачення досліджуваних явищ. У поглядах софістів (Сократ, Протогор) ідея централізму людини в наукових дослідженнях знаходить своє продовження. На переконання сучасних вчених, заслуга античних мислителів у трактуванні людини полягає у визнанні її автономності та самодостатності, в тому числі і в пізнавальній діяльності [2, с. 90].

У такому ж аспекті Арістотель обґрунтовує власну характеристику людини як комплексу знань, сферу наукового пізнання, що вивчає не стільки фізіологічну складову людини, скільки її духовну сферу як самостійного суб'єкта соціуму. У своїх поглядах філософ консолідує ідеї, які стосуються: а) філософського бачення людини як самостійного суб'єкта, елементу природи, всесвіту, суспільства; б) натуралістичного бачення людини як особливої фізико-біологічної істоти та невід'ємної складової частини світу живих істот; в) релігійного бачення як духовного суб'єкта, наділеного здатністю до мислення, усвідомленого ставлення до свого життя, взаємодії із іншими індивідами [3]. Ідеї раннього Християнства також вплинули на зародження і подальше становлення антропологічного розуміння правових явищ. Принципове значення ідеї створення людиною Всевишнім відповідно до образу та подобою Божого, створення Всевишнім всесвіту для життя людини, ідеї гріхопадіння та власного порятунку, покаяння, поведінки людини відповідно до божественних заповідей тощо [4, с. 221].

Період Середньовіччя також суттєво вплинув на розвиток передумов виникнення антрополого-комунікативного методологічного підходу до пізнання правових явищ у сучасному його розумінні. Особливий вплив на формування передумов антрополого-комунікативного підходу до пізнання правових явищ стало поширення ідей Християнства, котрі виокремлювали людину як самостійну, самодостатню істоту, яка створена по образу і на зразок Всевишнього, що є духовною, а її життя засноване на ідеях всеосяжної любові до інших людей. У поглядах Ф. Аквінського людина розглядалась як істота наділена розумом, яка повинна прагнути до мудрості, що досягається шляхом набуття знань про Бога та формування власного бачення всесвіту на основі божественних канонів. Філософ обґрунтовує ідеї про індивідуальність людини як унікальне поєднання душі і тіла, де душа є елементом духовного світу та відіграє животворящу роль в людині [5, с. 34]. Філософ вказує і на комунікативну властивість людини, яка виявляється через поєднання в людині таких чеснот, як інтелект та воля до активних дій або їх стримання, що дозволяє людині зробити вибір, тим самим реалізувати свою свободу. Важливий внесок у становлення передумов антрополого-комунікативного правопізнання зробити представники гуманістичної течії світосприйняття періоду Середньовіччя (Ф. Бекон, Е. Роттердамський, М. Монтень, Т. Мор та інші). Ідеї гуманізму зароджуються ще в період античності як напрям розвитку розуміння людини та її здібностей щодо естетичного сприйняття навколишнього середовища та людським відношенням до собі подібних (М.-Т. Цицерон) [6, с. 278], водночас набувають свого поширення у період пізнього Середньовіччя, обґрунтовуючи ідеї про обов'язок людини до естетичної поведінки, забезпечення самореалізації та примноження суспільних благ, здатність людини до визначення змісту своєї поведінки, і це має носити предметний змістовний характер, що наповнений ідеями людинолюбства, взаємної поваги один до одного.

Перехід до періоду Просвітництва ознаменований виокремленням у XVI ст. самого терміну «антропологія», автором якого вважається Магнус Хундт, який у своїй науковій праці «Антропологія про гідність, природу і властивості людини та про елементи, частити та члени тіла людини» [Цит. за 7, с. 11] зробив акцент на тілесних закономірностях людини та їх зв'язку з духовним в людині. У його праці ще не йде мова про пізнавальні аспекти антропології, більше його ідеї стосуються узагальнення закономірностей людини тілесного плану та їх зв'язку з духовністю, що охоплюється категорією «антропологія», водночас ним вперше застосовано вказану узагальнюючу категорію. Період Просвітництва суттєво вплинув на подальший розвиток розуміння антропологічних та комунікативних аспектів людини, її природи та сутності, призначення, взаємовідносин між людьми, суспільства і суспільного розвитку. Ж.-Ж. Руссо у своїх поглядах акцентує увагу на те, що за своєю природою людина прагне до забезпечення себе, що знаходить реалізацію свого прагнення в правопорядку над тогочасною деспотичною державністю [8, с. 144]. Тому подальша характеристика таких правових явищ, як правопорядок, рівність, свобода, права, філософом розглядаються крізь призму забезпечення людини, гарантування можливості реалізації її інтересів на засадах рівності, справедливості, поваги, створення всіх можливих умов, у тому числі і правових, які б забезпечили людину від держави, її публічних інтересів, методів функціонування, невиправданої жорстокості і т.п. У цей період історія правових вчень доповнюється ідеями Ш.-Л. Монтеск'є про людину як про розумну істоту, що здатна підкорюватись законам та їх порушувати, про її роль у житті держави, взаємовідносинах із державою, Вольтера – про природні права людини, їх невід'ємність, збереження людства, права кожної людини на щастя, природної та соціальної величчю людини; Д. Дідро – про людину як про особистість активну, яка своїми діями здатна взаємодіяти з іншими і в них виражає свій внутрішній світ, про природу людини та її основоположне значення для пізнання самої людини.

І. Кант у своїх поглядах визначає всі явища дійсності як такі, що здатні бути осмислені людським розумом; відповідно, всі пізнавальні явища є такими, що об'єднують людей, протидіють існуванню людини окремо одна від одної [9, с. 529]. Таким чином, в основі пізнання того чи іншого явища має знаходитися людина, яка не є виключно розумною істотою, котра існує як мета сама по собі, але і як істота, яка є учасником взаємовідносин з іншими людьми, здатна до визначення взаємозалежності досліджуваних явищ, впливу на них та визначення ролі людини в науковому пізнанні. Фактично мислитель вважав, що лише людина є абсолютною цінністю, все інше довкола неї – це цінність відносна, які набувають сенсу лише залежно від інтересів і потреб людини [2, с. 92].

Починаючи з XIX ст. розвиток антропології як пізнавального напрямку та досліджень комунікативних аспектів в юриспруденції супроводжується їх активною структурізацією на самостійні елементи (напрями), в залежності від сфери пізнання, особливостей здійснення пізнавальної діяльності тощо. Це зумовлено, насамперед, кризою розвитку суспільних наук того часу, що не могли надати відповідь на питання організації тогочасного буржуазного суспільства, взаємовідносин між суспільством колонізаторів та суспільством колонізованих, забезпечення балансу інтересів в середині буржуазного суспільства, гарантування прав і свобод людини, протидією людській агресії тощо. Це суттєво вплинуло і на їх розвиток, що потребувало, насамперед, посилення міжгалузевих дослідження та вузькотематичних. Усе це призводить до виокремлення таких напрямів антропології, як фізична, філософська, теологічна, психологічна, соціальна, культурна, політична та інші антропології. На цьому фоні виникає і антропологія

права, котра в основу закладає ідею людини в праві та права в людині як пізнавальних складових частин правових явищ. Стан наукової розробки антрополого-комунікативних аспектів у цей період поповнюється фундаментальними працями у сфері правознавства Л. Морган, Г. Мена, Р. Лоуї [10; 11], які фактично закладають основу подальшого розвитку антропології права та комунікативних аспектів його пізнання.

Ключовим періодом у формуванні антрополого-комунікативного методологічного підходу є початок ХХ століття, що пов'язаний із переосмисленням більшості понять та категорій філософії та наукознавства, що супроводжується зародженням та розвитком аналітичної філософії (Б. Рассел, В. Куайн, Л. Вітгенштейн), які закладали в основу аналізу комунікативних закономірностей розвитку суспільства та життєдіяльності індивідів як суб'єктів, наділених здатністю мислення та сприйняття явищ оточуючої реальності і феноменології (Е. Гуссерль, М. Мерло-Понті, А. Шюц, П. Бергер і Т. Лукман, Е. Левінас), котрі вважали за доцільне винайти та дослідити закономірності феноменологічного плану, дозволяючи отримати ті знання про досліджуване явище, що відображають реальний стан їх існування. Значний внесок у становлення антрополого-комунікативного методологічного підходу зробили представники так званого феноменологічного розуміння комунікації, про яких ми згадували вище, які прийшли до висновку, що пізнання правових явищ має засновуватись на пізнанні самих явищ, їх властивостей як самостійних явищ, ролі та значенні в житті соціуму. Тому пізнання правових явищ має відбуватись із точки зору їх феноменологічних закономірностей, котрі свідчать про їх самостійність у системі явищ реальності, в тому числі і в частині їх антрополого-комунікативних властивостей як критерію і змісту їх самостійності.

Важливе історіографічне значення мають ідеї вчених, що відносяться до прихильників так званої «загальної теорії комунікації» (Д. Бюлер, В. Гьосле, А. Макінтайра, А. Піппера, Дж. Роулза, П. Ульріха). Слід окремо відзначити ідеї Ю. Хабермаса, які мають важливе значення для становлення антрополого-комунікативного методологічного підходу та становлять основу його теорії комунікативної дії. Вчений розглядає комунікацію як інтеракцію, котра опосередкована мовою, а в процесі такої інтеракції можливо виявити смисл та значення мови їх виразу. Пізнавальний характер комунікативної теорії виявляється в тому, що виявивши та встановивши зміст комунікативних дій суб'єктів, можливо розкрити справжній смисл поведінки суб'єктів, його вчинки, мотиви та переконання. У своєму двотомному дослідженні «Теорія комунікативної дії» [12] (1981) Ю. Хабермас сформулював ідею комунікативної раціональності (в її розрізненні з інструментальною раціональністю) та заклав її в основу теорії комунікативної дії, де вказав на необхідність винайдення і обґрунтування такої комунікативної моделі, котра по-новому розкрила б проблематику раціональності в житті людей, дозволила б критично оцінити соціальну взаємодію між індивідами.

Розвиток антрополого-комунікативного методологічного підходу як об'єкту пізнання в радянській юридичній науці характеризується епізодичністю та певною обмеженістю дослідження, що зумовлено ідеологічними факторами, надмірно критичним, подекуди ворожим ставленням до західних концепцій правопізнання, невиправданим перебільшенням пізнавальної ролі позитивістського розуміння права, його адаптації до особливостей радянського державного та правового будівництва. Ідеї комунікативного підходу до розуміння права, відповідно і можливості його використання для подальшого пізнання права в цілому не брались до уваги вчених, що пояснювалось приматом антагоністичності відносин у суспільстві, котрі не можуть становити основу для виникнення і розвитку права, а отже, пізнання правових явищ із точки зору

його комунікативних аспектів є хибним, що призведе до недостовірних результатів. Водночас в окремих поглядах авторів епізодично згадується антропологічна характеристика права, що походить від життя різноманітних етносів, людських спільнот, у середовищі яких відбувається генезис соціальних норм та в окремих випадках – їх подальше санкціонування зі сторони держави, набуття ними правових властивостей. А отже, і пізнання права потребує його аналізу крізь призму життєдіяльності таких людських спільнот, з одного боку, та людських потреб, з іншого боку, поєднання яких в окремих випадках визначало появу та розвиток права [13, с. 210]. У свою чергу, А.Б. Венгеров звернув увагу і на зворотню сторону проблеми права, що стосується його реальності, яка має бути досліджена крізь призму його сприйняття людьми, змінами, які відбуваються в людській свідомості та реалізуються в людській поведінці [14, с. 36]. Окремі аспекти антрополого-комунікативного методологічного підходу розкривались в роботах таких вчених, як А.Б. Венгерова, В.В. Лазарева, В.М. Сиріх, А.П. Шептуліна. У контексті юридичної науки окремі аспекти антрополого-комунікативного методологічного підходу до пізнання правових явищ досліджувались крізь призму вивчення проблем методології юридичної науки в цілому та представлені в працях Г.Б. Гальперіна, П.О. Недбайла, Р. Лукіча, К.Д. Петряєва, А.А. Піонтковського, А.А. Тілле, В.А. Шабаліна, В.А. Штоффа. У зарубіжній юридичній науці того часу окремі аспекти антрополого-комунікативного методологічного підходу розкриті крізь призму проблем праворозуміння та правопізнання, а також методології наукового пізнання, та відображені в роботах Г. Дж. Бермана, Ж.-Л. Бержеля, Г. Гурвича, Л. Дюги, Ж. Карбоньє, Н. Рулана, О. Хёффе та інших.

Відповідно, одним із принципів методологічних підходів до наукового дослідження вказаних явищ є саме комунікативний підхід, який є універсальним та здатен до пізнання закономірностей у тому числі і правового характеру, засновуючись на ідеї походження, обумовлення, функціонування, розвитку досліджуваних явищ на системах комунікацій та їх динамки, що призводять і до змінюваності самих явищ, які досліджуються. Слід відзначити, що в сучасній юридичній науці проблематика антрополого-комунікативного методологічного підходу до пізнання правових явищ досліджується значно активніше та представлена в роботах таких вчених, як Ю.Г. Барабаш, Д.А. Гудима, М.Ю. Кравцов, М.С. Пілюгіна, А.В. Поляков, О.А. Пучков, П.М. Рабінович, В.В. Трофімов. Водночас і в контексті вивчення проблем сучасного праворозуміння та методології юридичної науки питання антрополого-комунікативного методологічного підходу не залишаються поза увагою вчених та вивчаються в працях Р. Алексі, Ф. Боас, А.Б. Венгерова, В.Г. Графського, Ю.І. Гревцова, Дж. Гріфітс, Р. Дворкіна, Д.А. Керімова, В.В. Лазарева, М.М. Марченка, Н. Роуланд, Г.І. Рузавіна, А.Х. Саїдова, В.М. Сиріх, А.Ф. Черданцева, І.Л. Честнова та інших. Також особливості антрополого-комунікативного методологічного підходу вивчаються вченими в контексті пізнання тих або інших правових явищ, де вказаний методологічний підхід вивчається крізь призму його функціональних можливостей до пізнання таких явищ, як правовий конфлікт та правовий компроміс (С.В. Бобровник), правова реальність (Г.Д. Гриценко), правове мислення (А.І. Овчиніков), звичаєве право (Г.В. Мальцев, І.Б. Ломакіна); традиції в правовій сфері (Ю.М. Оборотов) тощо.

Як результат, сьогодні ми є свідками значного посилення плюралізації методологічного інструментарію для дослідження правових явищ, за якого антрополого-комунікативний методологічний підхід здатен охопити значний масив пізнавальних аспектів зародження, становлення, розвитку, вдосконалення і функціонування правових явищ як у межах національного, так і в межах міжнародного рівня; як у взаємодії з державними інституціями, так і

поза такої взаємодії; як у публічній сфері життєдіяльності суспільства, так і в приватній; як у статичній як явища, що сформоване та наділене незмінними антропологічними властивостями, так і в динаміці, що зумовлені змінами в комунікативних зв'язках між суб'єктами соціуму тощо.

Висновки. Враховуючи вищезазначене, відзначаємо можливість здійснити періодизацію історії виникнення та розвитку антрополого-комунікативного методологічного підходу.

1. Етап зародження та розвитку світоглядного розуміння антропологічних та комунікативних аспектів пізнання явищ всесвіту, який бере свій початок із періоду Античності та триває до кінця XIX ст., заснований на загальних поглядах мислителів і філософів того часу щодо сприйняття та осмислення оточуючого середовища, протягом якого формувалась світоглядна основа розуміння поєднання антропологічних та комунікативних аспектів життєдіяльності соціуму та індивідів в єдиній універсальній пізнавальній парадигмі, що може бути використана для подальшого дослідження та характеристики будь-яких явищ соціальної дійсності. Вказаний етап пов'язаний із виникненням у період античності світоглядних ідей про природу та сутність людини, її здатність до мислення, її індивідуальність, місце в суспільстві та у взаємовідносинах з іншими індивідами, зародженням ідей раннього Християнства про людинолюбство, походження від Всевишнього та визначення ним людського життя. Період Середньовіччя доповнює світоглядну основу виокремлення антрополого-комунікативного методологічного підходу ідеями про прагнення людини до мудрості, що досягається шляхом набуття знань про Бога та формування власного бачення всесвіту на основі божественних канонів, індивідуальність людини, в якій поєднані душа і тіло, взаємопов'язані розум і віра, де розум має пріоритетне значення, який здатен забезпечити пізнання людиною самої себе, її світського призначення, людинолюбства та поваги до інших людей. Період Просвітництва розширює уявлення про свободу і рівність всіх людей, їх взаємозв'язок із іншими людьми в суспільстві, особливості впливу людини на державу та систему державного управління, прагнення людини до безпеки, гармонії життя з природою та іншими людьми. Новітній час в історії правової думки доповнює вказані антропологічні та комунікативні аспекти пізнання ідеями про моральність людини, її самостійність, мислення як унікальну здатність до осмисленої

діяльності, можливості до самостійного вибору у своєму житті, де право стає засобом забезпечення автономії людини в суспільстві та від собі подібних, тим самим забезпечить здатність людини до протистояння її підкоренню, приниженню, позбавлення людських можливостей до самостійного життя, взаємодії із собі подібними.

2. Етап виокремлення та становлення антрополого-комунікативного методологічного підходу, хронологічними рамками якого є кін. XIX ст. – перш. пол. XX ст., протягом якого відбувається поступове поєднання ідей антропології (М. Шелер, А. Гелен, К. Лоренц, Е. Кассирер, М. Бердяєв, С. Франк) та теорії комунікації (Х.-Г. Гадамер, Е. Гуссерль, Ж. Лакруа, Е. Муньє, М. Недонсель, П. Рікер, А. Піппер, Дж. Роулз, П. Ульріх, Ю. Хабермас), визначення їх пізнавального потенціалу та подальше наукове визнання антрополого-комунікативного методологічного підходу як самостійного елементу методології наукових досліджень. У результаті антрополого-комунікативний методологічний підхід набуває самостійного значення в системі методології наукового пізнання явищ соціальної дійсності, має загальний універсальний характер, тобто може бути застосований до вивчення будь-яких явищ, у тому числі і правових, забезпечуючи загальнонауковий рівень наукового пізнання.

3. Етап функціональної структуризації наукових досліджень антрополого-комунікативного методологічного підходу, що починається з сер. XX ст. та триває на сьогодні, змістом якого є активізація наукових досліджень функціональних можливостей антрополого-комунікативного методологічного підходу крізь призму пізнання явищ, що відносяться до сфери філософії (Ф.С. Бацевич, Є.К. Бистрицький, О.І. Галяшина); психології (Г.М. Андрєєва, Е.В. Руденський, Л.Д. Столяренко); політології (Є.Б. Тихомирова); педагогіки (А.Є. Фірсова, Л.М. Лузіна В.І. Максакова, Г.Б. Корнетов), в тому числі і правознавства (Ю.Г. Барабаш, С.В. Бобровник, Д.А. Гудима, М.Ю. Кравцов, Г.В. Мальцев, Ю.М. Оборотов, М.С. Пілюгіна, А.В. Поляков, О.А. Пучков, П.М. Рабінович, В.В. Трофімов), що сприяє посиленню вузько наукових досліджень функціональних можливостей вказаного методологічного підходу в залежності від сфери приналежності явищ, що досліджуються, а також безпосереднього застосування його функціональних можливостей до вивчення вказаних явищ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гераклит Эфесский: все наследие: на языках оригинала и в русс. пер.: крат. изд. / подгот. С.Н. Муравьев. – М. : ООО «Ад Маргинем Пресс», 2012. – 416 с.
2. Оніщенко Н.М. Формування громадянського суспільства: комунікативно-правовий чинник / Н.М. Оніщенко // Вісник Конституційного Суду України. – 2015. – № 5. – С. 88–96.
3. Аристотель Никомахова етика / Пер. Н. Брагинская. – М. : ЗАО «Издательство «ЭКСМО-Пресс», Москва, 1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lib.ru/POEEAST/ARISTOTEL/nikomah.txt>. – Назва з екрану.
4. Амброджо Д. У истоков христианства (от зарождения до Юстиниана): Пер. с итал. И.И. Кравченко / Под общ. редакцией проф. И.С. Свенцицкой. – М. : Политиздат, 1989. – 365 с.
5. Бандуровский К.В. Бессмертие души в философии Фомы Аквинского / К.В. Бандуровский. – М. : РГГУ, 2011. – 328 с.
6. Цицерон М.-Т. О пределах блага и зла. Парадоксы стоиков. / Пер. Н.А. Федорова, комм. Б.М. Никольского, вступ. ст. Н.П. Гринцера (Серия «Памятники мировой культуры»). – М. : РГГУ, 2000. – 480 с.
7. Агафонова Е.А. Юридическая антропология: концептуальные идеи и принципы : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Е.А. Агафонова. – Р-на-Д., 2009. – 141 с.
8. Філософія права: підручник для студентів вищих юрид. навч. закладів / О.Г. Данілян, О.П. Дзьобань, С.І. Максимов та ін. – Харків : Право, 2009. – 208 с.
9. Кант И. Основы метафизики нравственности / И. Кант. – СПб. : Наука, 1995. – 528 с.
10. Morgan L.H. The League of the Ho-de-no-sau-nee, or Iroquois. – Rochester : Sage and Brother, 1851. – 328 p.
11. Maine H.S. Ancient Law. – London : John Murray, 1861. – 211 p.
12. Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns : 2 Bände / Jurgen Habermas. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1997. – 1216 p.
13. Першиц А.И. Проблемы нормативной этнографии / А.И. Першиц // Исследования по общей этнографии. – М. : Наука, 1979. – С. 201–227.
14. Венгеров А.Б. Значение археологии и этнографии для юридической науки / А.Б. Венгеров // Советское государство и право. – 1983. – № 3. – С. 32–45.